Journal of Interdisciplinary and Multidisciplinary Research (JIMR)
E-ISSN:1936-6264| Impact Factor: 8.886| UGC CARE II
Vol. 19 Issue 06, June- 2024
Available online at: https://www.jimrjournal.com/
(An open access scholarly, peer-reviewed, interdisciplinary, monthly, and fully refereed journal.)

ज्योतिषशास्त्रे संहितानुसारमुत्पातानां विमर्शः

शोधपत्र

लेखिका-सरितामहापात्रः
शोधछात्रा,ज्योतिषविद्याशाखा
मार्गदर्शकः-प्रो.विश्वरंजनपतिः केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
श्रीसदाशिव परिसरः, पुरी

1. प्रस्तावना

भारतीयज्योतिषशास्त्रं सिद्धान्त-संहिता-होराभेदैः त्रिधाविभाज्यते ।तेषु त्रिषु स्कन्धेषु संहितास्कन्धेस्य काश्चन विशेषता वर्तते। विविधानां प्राकृतिक-मानवीयघटनानां पूर्वलक्षणानि नाम शकुनानि, विविधनिमित्तानां च वर्णनं संहिताग्रन्थे प्रतिपादितविषयानुरूपं वर्णितमस्ति । अत्रोत्पाताः विशेषस्थानं धारयन्ति। उत्पाताः अपूर्वाः, अचिन्त्याः, अशुभसूचकाः च घटनाः भवन्ति, यैः भविष्ये सम्भाव्यमानाः संकटाः, विपत्तयः, वा अन्यानि परिणामाः सूचिताः भवन्ति।

संहितास्कन्धे उत्पातानां विषये वर्णनं मिलति ।महर्षिगर्गः उत्पातानां विषये महामुनिअत्रेः समक्षं प्रतिपादयति । उत्पातशब्दस्य व्युत्पतिः '**उत्**' उपसर्ग पूर्वकं '**पत्**' धातोः '**घञ्**' प्रत्यये निष्पद्यते । उत्पतति अकस्मादायाति यः स उत्पातः । पुनः प्रकृतेरन्यत्वमुत्पात इति **यः प्रकृतिविपर्यासः सर्वः संक्षेपतः स उत्पातः**[1] ।

वस्तुतः उत्पातस्य उत्पाद्यार्थं मनुष्यणां भूमिका महती वर्तते । नराणामपचारेण पापसञ्चयो भवति । तस्मात् पापात् उपद्रवः जायते । दिव्यान्तारिक्षभौमाः इति त्रिविधोत्पाताः वर्णिताः सन्ति ।दिवि /आकाशे जायमाना उत्पातः दिव्याः,अन्तरिक्षे जायमाना उत्पातः अन्तरिक्षाः भूमौ च भौमाः उत्पातयः जायन्ते । इत्यत्र महर्षिगर्ग वचनं तद्यथा-

[1] **समाससंहिता**

अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाप्यधर्मतः ।

नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्तते ।।[2]

मनुष्याणामविवेकता कारणात् देवताः विरक्ताः सन्तः एतान् उत्पातान् सृजन्ति । तेषामुत्पातानां निवारणाय राजा राष्ट्रे सुशान्तमय वातावरणं कुर्यादिति ।

2. उत्पातानां स्वरूपं

उत्पाताः विविधप्रकारेण भवन्ति, यथा—

दिव्यं ग्रहर्क्षवैकृतमुल्कानिर्घातपवनपरिवेषाः ।

गन्धर्वपुरपुरन्दरचापादि यदान्तरिक्षं तत् ।।[3]

भौमं चरस्थिरभवं तच्छान्तिभिराहतं शममुपैति ।

नाभसमुपैति मृदुतां शाम्यति नो दिव्यमित्येके ।।[4]

दैविकोत्पाताः - सूर्यचन्द्रग्रहणाम्, नक्षत्रसम्बन्ध्युत्पाताः।

अन्तरिक्षोत्पाताः-उल्का-निर्घात-परिवेष-गन्धर्वनगर-इन्द्रचापादिभ्योत्पाताः ।

भौमोत्पाताः – अग्निवैकृतम् ,वृक्षवैकृतम्, सस्यवैकृतम्,जलवैकृतम्,प्रसववैकृतम्, चतुष्पदवैकृतम् ,वायव्यवैकृतम् ,शक्रध्वजेन्द्रकीलादिवैकृतम् ।

3. दैविकोत्पाताः-

क्षितौ भारतवर्षं मध्यगतं विभाव्य पृथिवीं च नवदिक्षु (मध्य-पूर्व-अग्नि-दक्षिण,नैऋत्य,पश्चिम,वायव्य,उत्तर, ईशान) विभज्य प्रत्यकस्मिन् भागे कृतिकादिनां त्रयाणां नक्षत्राणां

---

[2] **गर्गसंहिता**

[3] **वृहत्संहिता, उत्पाताध्यायः,श्लोक-04**

[4] **वृहत्संहिता, उत्पाताध्यायः,श्लोक-05**

Journal of Interdisciplinary and Multidisciplinary Research (JIMR)
E-ISSN:1936-6264| Impact Factor: 8.886| UGC CARE II
Vol. 19 Issue 06, June- 2024
Available online at: https://www.jimrjournal.com/
(An open access scholarly, peer-reviewed, interdisciplinary, monthly, and fully refereed journal.)

स्थापनं भवति। दिशानुसारं नक्षत्राणां कूरग्रहैः पीडनं मर्दनञ्च भवति चेत् तत्स्थानस्य निवासिनः पीडिताः भवन्ति।

क्षितौ भारतवर्षेऽस्मिन् नवभागव्यवस्थया।

बहुलाद्यास्त्रयो ऋक्षा मध्यदेशादिषु स्थिताः॥

क्रूरग्रहहते तैस्तु पीड्यन्ते तन्निवासिनः।

ते पीडामुपयास्यन्ति भिन्नैः क्रूरैश्च मर्दितैः॥[5]

शनिसूर्यौ कस्यापि नक्षत्रस्य गमनेन, मङ्गलः कस्मिन् नक्षत्रे वक्रीभावेन, राहुः उपरागेण, केतुः आधुमनोदयैः, जीवशुक्रज्ञाः उदयास्तेन, चन्द्रमा आच्छादनेन अपसव्य योगेन पीडिताः भवन्ति। यस्मिन् नक्षत्रे दिव्य-भौम-अन्तरिक्षसमुहाणां उत्पातः दृश्यते, तन्नक्षत्रं स्वदिशि जनान् पीडयति। मार्कण्डयोबाच –

शनैश्चरार्कौ चारेण वक्रेणाङ्गारको ग्रहः।

उपरागेण राहुस्तु केतुश्चाधूमनोदयैः॥

उदयास्तमयाभ्यां च जीवशुक्रशशाङ्कजाः।

सञ्छादनेन च शशी असम्यग्योगतस्तथा॥

तथा च यस्मिन् नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनाभसाः।

दृश्यन्ते सुमहोत्पाताः स्वां दिशं तत्र पीडयेत्॥[6]

---

5 अद्भुतसागरम्

6 अद्भुतसागरम्

Journal of Interdisciplinary and Multidisciplinary Research (JIMR)
E-ISSN:1936-6264| Impact Factor: 8.886| UGC CARE II
Vol. 19 Issue 06, June- 2024
Available online at: https://www.jimrjournal.com/
(An open access scholarly, peer-reviewed, interdisciplinary, monthly, and fully refereed journal.)
RESEARCHERID
THOMSON REUTERS

दिशानुसारं नक्षत्राणां पीडने उक्तदिशि अवस्थितं जनपदानामपि पीडनं भवति। विशेषरूपेण शूरसेनः, मगधः कलिङ्गः, अवन्ती, सौरः, सैन्धवः, हारभूमिः, मद्रः, पुलिन्दादि देशाधिपतिनां पीडनं भवन्ति।

दिङ्नक्षत्रेषुपसृष्टेषु दिग्जनपदानामुपतापो भवति।
विशेषतस्तु शूरसेनमगधकलिङ्गावन्तिसौर सैन्धवहार भूतिमद्रपुलिन्दाधिपतीनाम्।।[7]

वराहसंहितायां तु उत्तम् –

वर्गैराग्नेयाद्यैः क्रूरग्रहपीडितैः क्रमेण नृपाः।

पाञ्चालो मागधिकः कालिङ्गश्च क्षयं याति॥

आवन्तोऽथानों मृत्युं चायाति सिन्धुसौवीरः।

राजा च हारहौरो मद्रेशोऽन्यच कौलिन्दः ॥[8]

शुभग्रहैः युतैः यदि नक्षत्राणि भवन्ति तर्हि नक्षत्राण्यवस्थितं दिशानां अभ्यूदयं करोति 1

परिहाराउपायः- प्रभूतकनकान्नगोमहीदानैः, शिवालयभूमौ गोदोहनैः, कोटिसंख्यकगोघृतहवनैः दिव्योत्पातानां शान्तिर्भवति।

4.अन्तरिक्षोत्पाताः- अन्तरिक्षे यदा असामान्यं, अप्राकृतिकं वा दृश्यते—यथा उल्कापातः, धूमकेतवः, मेघविचित्ररूपं, सूर्यचन्द्रयोः विवर्णता, असमयेइन्द्रधनुः, खगोलभास्वराणां विकारः इत्यादि—ते सर्वे उत्पातलक्षणानि स्युः। एतेषां दर्शनं सामान्यतः लोकविपत्तिसूचकं, राज्यभ्रंशसूचकं वा भवति।

---

[7] **अद्भुतसागरम्**
[8] **वराहसंहिता,श्लोक-52**

5.भौमोत्पाताः-

अग्निवैकृतम्- यस्मिन्न राज्ये काष्ठयुतोऽपि अग्निः न प्रज्वलेत्, विनैवाग्निं ज्वलनं भवेत् तद्राज्ये राजा देशवासिनश्च पीडिताः भवन्ति ।जलमांसाद्रवस्तुषु ज्वलने नृपतिवधः, खड्गादिज्वलने भयङ्करयुद्धः, सैन्यग्रामपुरेषुच वह्निः न दृश्यते अग्निभयं भवति । विनैवाग्निं प्रासादं-भवनं-तोरणं- केन्वादिनां दग्धं जायते तर्हि षण्मासात्परं अपरनृपस्य सौन्यगमः भवति। उक्तञ्च-

प्रासादभवनतोरणकेत्वादिष्वननलेन दग्धेषु ।

तडिता वा षण्मासात् परचक्रस्यागमो नियमात् ।।[9]

विनाग्निना यत्र धूमो दृश्यते, अह्निजं तमोऽन्धकारश्च महद्भयं ददाति, आकाशे मेघाभावे रात्रौ नक्षत्राणां अदर्शनं एवं दिवसे दर्शनं कारणात् अतिभयं उत्पद्यते । गर्गेण उक्तम्-

अनिशानि तमांसि स्युर्यदि वा पांशवो रजः।

धूमश्चानग्निना यत्र तत्र विन्द्यान्महद्भयम्।।[10]

परिहाराउपायः- अग्निवैकृतिः क्षीरवृक्षैः सर्षपैः घृतैश्च अग्नौ हवनं करणीयम् । ब्राह्मणेभ्यः सुवर्णं प्रदातव्यम् ।

वृक्षवैकृत्यम् :-

अकस्मात् वृक्षाणां शाखास्फोटने युद्धोद्योगं, वृक्षाणामेव हसने देशस्य विनाशनं, तेषामेव रोदने व्याधिवाहुल्यं भवति । वृक्षाणांम ऋतुवर्जितकाले पुष्पफलोद्गमे राष्ट्रस्य विभेदो भवति। बालवृक्षे सजातपुष्पे शिशुनां नाशं एवं वृक्षात् क्षीरस्त्रावे सर्वद्रव्याणां विनाशं भवति । वृक्षान्मद्य निर्गते वाहनानामश्वादीनाञ्च नाशं, रक्तस्त्रावे युद्धः, मधुस्त्रावे व्याधिः, तैलादिकं निर्गते दुर्भिक्षभयं, वृक्षातः जलस्त्रावे महद्भयं भवति । उक्तञ्च-

---

[9] वृहत्संहिता, उत्पाताध्यायः,श्लोक-20

[10] गर्गसंहिता

Journal of Interdisciplinary and Multidisciplinary Research (JIMR)
E-ISSN:1936-6264| Impact Factor: 8.886| UGC CARE II
Vol. 19 Issue 06, June- 2024
Available online at: https://www.jimrjournal.com/
(An open access scholarly, peer-reviewed, interdisciplinary, monthly, and fully refereed journal.)

मद्ये वाहननाशः संग्रामः शोणिते मधुनि रोगः।

स्नेहे दुर्भिक्षभयं महद्भयं निःस्रुते सलिले ।।[11]

शुष्कवृक्षाणां अङ्कुरोद्गमे वीर्यं अन्नञ्च क्षयं भवति, पतितानां वृक्षाणां स्वयं उत्थाने दैवजनितभयं दृश्यते। पुजितवृक्षे अन्नृतौ पुष्यफलोद्गमे राज्ञः विनाशं, तस्मिन्वृक्षे अग्निज्वलाकारणातपि राज्ञः मृत्युः संभवति । केषाञ्चन वृक्षाणां गमने, तस्मात् शब्दकारणात् मनुष्याणां बिनाशः सम्भवति। सर्वेषां वृक्षाणां विकारे दशमासगतैः फलविपाको भवति।

परिहाराउपायः- पादपस्य पूजन स्रग्भिः, सुगन्धद्रव्यैः, धूपैः, अम्बरैः करणीयम्। विकायुक्तवृक्षाणामुपरि छत्रं विधाय एकादशरुद्राणां जपः कुर्यात्। इन्द्राय स्वाहा इति मन्त्रेण षड् वारं होमः कर्तव्यः । घृतयुतेन पायसेन सब्राह्मणान् भोजयेत् ।

वृष्टि वैकृतम्:-

अनावृष्टौ दुर्भिक्षं भवति , अतिवृष्टौ दुर्भिक्षं शत्रुभयञ्च भवति । वर्षाकालं विहाय अन्यस्मिन् काले वृष्टिः रोगभयं , मेघं विनां वृष्टिः राज्ञो मरणं भवति । उक्तंच -

दुर्भिक्षमनावृष्टावतिवृष्टौ क्षुद्भयं परभयं च ।

रोगो ह्यनृतुभवायां नृपतिवधोऽनभ्रजातायाम् ।।[12]

वर्षाकालं पृथक् अन्यस्मिन् काले सप्तदिनपर्यन्तं अतिवृष्टिकारणात् प्रधाननृपस्य मरणं , रक्तवृष्टिकारणात् युद्धं, मांसास्थिवसादिवृष्टिं हेतु जनानां मरणं जायते ।मेघेनविना उपलानां वृष्टिः, विकृतप्राणिनां वृष्टिः, अतिवृष्टिः, यत्र-कुत्रापि अनावृष्टिकारणात् शस्यानां 'ईति' रोगस्य भयं भवति ।

11 वृहत्संहिता, उत्पाताध्यायः,श्लोक-27

12 वृहत्संहिता, उत्पाताध्यायः,श्लोक-38

Journal of Interdisciplinary and Multidisciplinary Research (JIMR)
E-ISSN:1936-6264| Impact Factor: 8.886| UGC CARE II
Vol. 19 Issue 06, June- 2024
Available online at: https://www.jimrjournal.com/
(An open access scholarly, peer-reviewed, interdisciplinary, monthly, and fully refereed journal.)

निर्मलसूर्यकिरणवसात् सति वृक्षादिनां प्रतिविम्बं न दृश्यते अथवा विपरितं दृश्यते तदा देशे भयमुत्पाद्यते, वक्तव्यमिति ---

यद्यमलेऽ के छाया न दृश्यते प्रतीपा वा।

देशस्य तदा सुमहद्भयमायातं विनिर्देश्यम् ।।[13]

आकाशे मेघाभावे दिवारात्रौ पूर्वापरदिशि इन्द्रधनुं दृश्यते तर्हि राज्ये दुर्भिक्षमपि भवति।

परिहाराउपायः -वृष्टिविकारकाले सूर्यः-चन्द्रः-वायुः-मेघादि देवानां यज्ञः करणीयम्। धान्यानि - उन्नानि - धेनवः -सुवर्णानि एतानि दक्षिणारूपेण ब्राह्मणेभ्यो देयम् ।ततोऽनन्तरं शान्तिमुपैति।

जलवैकृतम्-

यदि नगरस्य समीपवर्ती नदीनां दूरे वहति, अशुष्कह्रदादि शुष्कं प्रतिभाति, तर्हि प्राणीनां अभावः दृश्यते। पुनः यदि नद्यां तैलं -रक्तं -मांसादि वहन्ति अथवा जलं शुष्कं -स्वल्पं कलुषितं भवति तदा षण्मासात् परं नृपः परचक्रागमनं भवति इति कथयन्ति।

अपसर्पणं नदीनां नगरादचिरेण शून्यतां कुरुते।

शोषश्चाशोष्याणामन्येषां वा ह्रदादीनाम् ।।

स्नेहासृमांसवहाः सङ्कलकलुषाः प्रतीपगाश्चापि।

परचक्रस्यागमनं नद्यः कथयन्ति षण्मासात् ।।[14]

कुपे अग्निज्वलनं , धूमं, रेदनशब्दं, गीतं, एतानि यदि विभिन्न ध्वनिं श्रूयते जनानां मरणं अवश्यं भवति ।समतलभूमौ जलस्योत्पत्तिःजलानां गन्धरसविपर्यः,जलासये वैकृतादि अग्निभयं उत्पादयन्ति ।

[13] वृहत्संहिता, उत्पाताध्यायः,श्लोक-44

[14] वृहत्संहिता, उत्पाताध्यायः,श्लोक-47,48

परिहाराउपायः - सलिलविकारे वरुणमन्त्रैः पूजां, जपं, होमं च कुर्यात्। अनेन प्रकारेण पापोपशमनं भवति ।

चतुष्पाद वेकृत :-

एकस्मिन् योनौ पशुः अन्यस्मिन् योनौ पशुभिः सह यदि अभिगमनं भवति, वृषभं धेनु परस्परं स्थनपानकर्त्तुं चेष्टां करोति, तर्हि मासत्रयेण अन्यराज्यस्य राज्ञः अगमनं भवति ।

परयोनावभिगमनं भवति तिरश्चामसाधु धेनूनाम्।

उक्षाणो वान्योन्यं पिबति श्वा वा सुरभिपुत्रम् ।।

मासत्रयेण विन्द्यात्तस्मिन्त्रिः संशयं परागमनम्।

तत्प्रतिघातायेतौ श्लोकौ गर्गेण निर्दिष्टौ ।।

तस्मिन्नुत्पाते मासत्रयेण परागमनं निःसंशयं जानीयात्। तथा च गर्गेण उक्तम्-

वियोनिषु यदा यान्ति मिश्रीभावः प्रजायते।

खरोष्ट्रहयमातङ्गा मनुष्या वा न साधु तत्।।

अकालसक्ता दृश्यन्ते काले च विमदा यदि।

मातङ्गोष्ट्रहयश्वानः पक्षिणो वा न साधु तत्।।

धेनुं धेनुः पिबेद्यत्रानुड्वानं ह्यनुडुत्तथा।

श्वा वा पिबेद्धेनुमथ धेनुः श्वानमथापि वा ।।

Journal of Interdisciplinary and Multidisciplinary Research (JIMR)
E-ISSN:1936-6264| Impact Factor: 8.886| UGC CARE II
Vol. 19 Issue 06, June- 2024
Available online at: https://www.jimrjournal.com/
(An open access scholarly, peer-reviewed, interdisciplinary, monthly, and fully refereed journal.)

प्राप्तेषु त्रिषु मासेषु परचक्रागमं वदेत्।। इति।[15]

परिहाराउपायः- एतेषामुत्पातानां विनाशाय श्लोकौ गर्गेण कथितौ-

त्यागो विवासनं दानं तत्तस्याशु शुभं भवेत्।

तर्पयेद् ब्राह्मणांश्चात्र जपहोमांच कारयेत्।।

स्थालीपाकेन धातारं पशुना च पुरोहितः।

प्राजापत्येन मन्त्रेण यजेदबहृत्रदक्षिणम् ।।

विकारयुक्तपशूनां त्यजने अथवा स्थानान्तरणे चतुष्पदस्य शुभं भवेत्। अस्योत्पातस्य शान्त्यार्थं ब्राह्मणान् पूजयेत्, जपहोमादि कारयेत् ।

निष्कर्षः-

संहिताज्योतिषे उत्पातानां गम्भीर विवेचन भवति। एते न केवलं प्राकृतिकानि दैविकानि च घटनाः अपि तु मानवीयकृतदुष्कृतानां फलं अपि सूचयन्ति। यद्यपि वैज्ञानिकदृष्ट्या अपूर्वप्रकटनानि स्वाभाविकानि सन्ति, तथापि ज्योतिषशास्त्रदृष्ट्या एते नियोजितफलदायकानि इत्यपि दृश्यते। अतोऽस्माभिः उत्पातलक्षणानि अध्ययनं कृत्वा तेषां परिहाराय उचिताः उपायाः यथाशक्ति करणीयाः।

****

15 **गर्गसंहिता**